

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

Андрій Мота

кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного права
Національної академії Державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького
(м. Хмельницький, Україна)
atom_75@ukr.net

УДК 342.951:351.746.1 (477)

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З ПРИМУСОВОГО ПОВЕРНЕННЯ І ВИДВОРЕННЯ НЕЛЕГАЛЬНИХ МІГРАНТІВ

АНОТАЦІЯ. Серед широкого комплексу різноманітних способів впливу, спрямованих на протидію нелегальній міграції, особливе призначення належить заходам адміністративного примусу. Вони виявилися універсальним засобом реакції на цю проблему, яка набула масштабного розповсюдження. Процесуальний порядок застосування і здійснення примусового відновлення органами охорони державного кордону порушеного нелегальною міграцією стану є маловивченим, зважаючи на його неоднозначну юридичну природу.

Мета статті полягає у встановленні призначення та сучасного стану процесуальних правил у загальній системі норм, спрямованих на протидію нелегальній міграції, а також практику їх реалізації в охороні державного кордону.

У статті використано дані Адміністрації Державної прикордонної служби України за період 2013–2017 рр. щодо кількості рішень про примусове повернення, прийнятих органами охорони державного кордону та рішень адміністративних судів за їх зверненнями про примусове видворення іноземців й апатридів, а також кількості осіб, які виїхали на виконання цих рішень. Проаналізовано національну судову практику в такій категорії справ щодо відмов у задоволенні позовів органів охорони державного кордону та окремі позиції Європейського суду з прав людини стосовно застосування примусових заходів до мігрантів.

Встановлено, що в оперативно-службовій діяльності державних органів, завданням яких є охорона державного кордону України, рішення про примусове повернення приймається стосовно іноземців та осіб без громадянства, які затримані у межах контрольованих прикордонних районів під час спроби або після незаконного перетинання державного кордону, а також для забезпечення подання позову до адміністративного суду про їх примусове видворення з України. Відповідно, кількість

© Андрій Мота, 2018

Андрій Мота

таких рішень у середньому вдвічі перевищує кількість судових рішень про примусове видворення.

Автор доходить висновку, що посадові особи органів охорони державного кордону повинні отримати повноваження вирішувати, чи застосовувати примусове повернення чи звертатися до адміністративного суду з позовною заявою про примусове видворення нелегального мігранта. Відповідним чином повинна скеровуватися діяльність адміністративних судів із прийняття рішень у такій категорії справ на основі оцінки правомірності перебування мігранта на території країни. Застосування органами охорони державного кордону примусового повернення або ініціювання видворення іноземців або осіб без громадянства в таких випадках є адміністративно-юрисдикційними повноваженнями дискреційного типу з окремими елементами контрольної-наглядової діяльності. На стадії виконання рішень про примусове видворення персонал Державної прикордонної служби України, поряд із загальними завданнями щодо супроводу нелегального мігранта, характерних і для інших уповноважених органів, вирішує специфічні завдання, спрямовані на забезпечення перетинання державного кордону іноземцем чи особою без громадянства.

Ключові слова: адміністративне провадження; видворення; примусове повернення; повноваження; нелегальний мігрант; прикордонна служба.

Адміністративне законодавство диференціює підстави, компетенцію, процесуальне оформлення та порядок взаємодії судових і правоохоронних органів у використанні засобів впливу на нелегальних мігрантів. Відновлення органами охорони державного кордону порушеного нелегальною міграцією стану відбувається в процесі примусового повернення або примусового видворення іноземців та осіб без громадянства. Група повноважень, спрямованих на реалізацію цих заходів адміністративного примусу, визначена в межах двох різновидів адміністративних проваджень, правове регулювання яких зазнало трансформації, а практика реалізації лише починає формуватися. В аспекті універсальності та до певної міри безальтернативності заходів адміністративного примусу в реакції на нелегальну міграцію дослідження адміністративно-процесуальної діяльності Державної прикордонної служби України (далі – Держприкордонслужба України) з їх застосування є актуальним практичним завданням.

Провадження щодо застосування примусового повернення та примусового видворення іноземців (апатридів) об'єднує й характеризує адміністративно-юрисдикційний зміст процесуальної діяльності. Більшою мірою це стосується примусового видворення відповідно до існуючої нормативно-правової регламентації. Процесуальний порядок застосування і здійснення примусового повернення є маловивченим, зважаючи на його неоднозначну юридичну природу.

www.pravoua.com.ua

Дослідники процесуальних аспектів застосування до іноземців (апатридів) заходів адміністративного примусу, як правило, окремо не з'ясовували повноваження тих чи інших суб'єктів із примусового повернення. В. Зуй та О. Кузьменко проаналізували порядок цього заходу у зіставленні з примусовим видворенням¹. В. Зьолка процедурні питання щодо прийняття рішення про примусове повернення органами Держприкордонслужби України наводить у дослідженні механізму їх участі в адміністративному судочинстві, зокрема, у ролі відповідача або за необхідності звернення до адміністративного суду з позовом про примусове видворення іноземців та осіб без громадянства². Натомість враховуючи послідовність дій посадових осіб органів охорони державного кордону, Н. Демчик розмежовує адміністративні провадження в справах про примусове повернення та в справах про примусове видворення, відповідно, кожне з яких характеризується різними стадіями³.

У деяких дисертаціях зроблено спробу дослідити юридичну природу процесуальної діяльності, спрямованої на застосування та реалізацію спеціальних адміністративно-примусових заходів, що обумовлюють неможливість подальшого перебування на території держави іноземців чи апатридів. Щоправда, такі дослідження переважно стосуються видворення (адміністративного або примусового). Так, В. Палько дійшов висновку про те, що провадження у справах про адміністративне видворення іноземців та осіб без громадянства не слід 'розглядати як самостійний вид юрисдикційних проваджень, а лише як сукупність двох процесуальних проваджень'⁴. Подібною думки дотримується Є. Зубова, однак на основі аналізу російського законодавства вона резюмує, що провадження із застосування до іноземців заходів адміністративного примусу 'поєднує в собі елементи трьох проваджень – контрольного-наглядного, провадження у справах про адміністративні правопорушення та адміністративного судочинства'⁵. Натомість І. Гула вважає, що 'адміністративне провадження по виконанню рішення про примусове видворення іноземців

¹ В. Зуй, 'Особенности примусового повернення або примусового видворення іноземців та осіб без громадянства' (2012) 24 Державне будівництво та місцеве самоврядування 77-81; О. Кузьменко, 'Новий Закон України "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства" – нові правові колізії та суперечності?!' (2012) 1 Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки 153.

² Валентин Зьолка, *Охорона національних інтересів України у прикордонній сфері (адміністративно-правовий аспект)* (Вид-во НАДПСУ 2015) 310-319.

³ Надія Демчик, 'Стадії адміністративних проваджень у справах про примусове повернення і примусове видворення іноземців та осіб без громадянства органами Державної прикордонної служби України' (2017) 865 Вісник Національного університету "Львівська політехніка": Збірник наукових праць. Юридичні науки 209.

⁴ Віктор Палько, 'Адміністративно-правове регулювання видворення за межі України іноземців та осіб без громадянства' (автореф дис канд юрид наук, Національний університет внутрішніх справ 2005) 12.

⁵ Елена Зубова, 'Меры административного принуждения, применяемые на деликтной основе к иностранным гражданам и лицам без гражданства' (дис канд юрид наук, Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования "Саратовская государственная юридическая академия" 2016) 98.

Андрій Мота

та осіб без громадянства відноситься до адміністративно-деліктних проваджень⁶.

МЕТА дослідження полягає у встановленні призначення та сучасного стану процесуальних правил у загальній системі норм, спрямованих на протидію нелегальній міграції, а також практику їх реалізації в охороні державного кордону.

В оперативно-службовій діяльності державних органів, завданням яких є охорона державного кордону України, рішення про примусове повернення приймається за обставин, що можуть бути об'єднані в дві групи:

– по-перше, стосовно іноземців та осіб без громадянства, які затримані у межах контрольованих прикордонних районів під час спроби або після незаконного перетинання державного кордону;

– по-друге, стосовно іноземців та осіб без громадянства, які затримані за таких самих обставин для забезпечення подання позову до адміністративного суду про їх примусове видворення з України.

У першій групі ситуацій примусове повернення може бути здійснено та проведено відповідно до процедури, визначеної у Законі України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства”⁷, зважаючи на те, що особа нелегального мігранта документально підтверджена і він має реальну можливість виїхати з України. Застосування органами охорони державного кордону примусового повернення іноземців або осіб без громадянства в таких випадках є адміністративним провадженням юрисдикційного характеру з окремими елементами контрольно-наглядової діяльності. Законодавчо-адміністративна юрисдикція пов’язується з діяльністю адміністративних судів. Так, ч. 1 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) (передбачена главою 2 “Адміністративна юрисдикція”) визначає категорії справ у публічно-правових спорах, на які поширюється юрисдикція адміністративних судів. Причому компетенція адміністративних судів не поширюється на справи про накладення адміністративних стягнень (п. 3 ч. 2 ст. 19 КАС України)⁸.

На юрисдикційний характер повноважень із примусового повернення нелегальних мігрантів вказує той факт, що посадові особи органів охорони державного кордону повинні прийняти про це рішення, яке встановленим

⁶ Іванна Гула, ‘Адміністративно-правове забезпечення примусового видворення іноземців та осіб без громадянства з України’ (дис канд юрид наук, Приватний вищий навчальний заклад “Львівський університет бізнесу та права” 2015) 145.

⁷ Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19-20. Ст. 179.

⁸ Кодекс адміністративного судочинства України: в редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.

чином повинно бути оформлено, а також може бути оскаржено. Наявність чи відсутність спору (суперечки), а інколи й вчинення адміністративного делікту (наприклад, якщо це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України) вирішального значення для примусового повернення іноземців та осіб без громадянства не матимуть.

Повноваження щодо прийняття рішення про примусове повернення реалізуються шляхом виконання низки процесуальних і процедурних дій: підготовка рішення у двох примірниках згідно зі встановленою формою; затвердження цього рішення; повідомленням щодо рішення про примусове повернення до країни походження або третьої країни упродовж 24 годин прокурора за територіальністю про підстави прийняття такого рішення; його оголошення іноземцю протягом 72 годин із дати ухвалення, за винятком випадків, коли місцезнаходження іноземця не встановлено, в присутності перекладача та (або) законного представника (на вимогу особи) під підпис; облік прийнятого рішення⁹. Кожна з цих дій віднесена до компетенції різних посадових осіб, процесуальний статус яких визначений лише в загальних рисах, а деякі дії здійснюються на основі існуючої практики. Законом України "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства" визначено лише управлінський рівень у системно-структурній побудові Держприкордонслужби України, – орган охорони державного кордону, – на якому зосереджено вказану компетенцію¹⁰. Тому основоположним юрисдикційним повноваженням, яке тягне за собою юридичні наслідки з примусового повернення, є затвердження рішення про це, що покладається на начальника (заступника начальника) органу охорони державного кордону або особу, яка виконує його обов'язки. Хоча, очевидно, що ухвалення рішення відповідно до Інструкції про примусове повернення і примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства передбачає також його підготовку (оформлення), до чого повинна залучатися інша посадова особа органу охорони державного кордону¹¹.

Контрольні повноваження органу охорони державного кордону в адміністративному провадженні з примусового повернення іноземців або осіб без громадянства пов'язані з можливістю супроводу таких осіб територією України. Зважаючи на те, що іноземець зобов'язаний самостійно залишити територію України у строк, зазначений у рішенні про

⁹ Інструкція про примусове повернення і примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства: в редакції наказу Міністерства внутрішніх справ України і Служби безпеки України № 38/77 від 22 січня 2018 р., зареєстровано в Міністерстві юстиції України 24 квітня 2018 р. за № 482/31934. *Офіційний вісник України*. 2018. № 42. Ст. 1518.

¹⁰ Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19-20. Ст. 179.

¹¹ Інструкція про примусове повернення і примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства (н 9).

Андрій Мота

примусове повернення, супроводження його здійснюється до пункту пропуску (пункту контролю) через державний кордон України, через який він запланував виїзд¹².

Прийняття рішень про примусове повернення стосовно іноземців та осіб без громадянства, які затримані у межах контрольованих прикордонних районів під час спроби або після незаконного перетинання державного кордону України для забезпечення подання позову до адміністративного суду про їх примусове видворення з України, зумовлено тлумаченням законодавства і судовою практикою, яка склалася в результаті дії та застосування положень постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України № 1 від 25 червня 2009 р. У чинній редакції цього документа сформульовано правило:

Примусовому видворенню іноземця чи особи без громадянства передують дві обставини: 1) прийняття рішення відповідним компетентним органом про примусове видворення; 2) ухилення від виїзду після прийняття рішення про повернення або наявність обґрунтованих підстав вважати, що іноземець або особа без громадянства ухилитимуться від виконання такого рішення. Тобто обов'язковим є попереднє прийняття вказаними органами рішення про примусове повернення¹³.

Зважаючи на таку правову позицію вищого спеціалізованого суду, який діяв у системі адміністративних судів, посадові особи органів Держприкордонслужби України приймають рішення про примусове повернення як проміжний етап у процесі примусового видворення іноземця чи особи без громадянства з України. Відповідно, кількість таких рішень у середньому вдвічі перевищує кількість судових рішень про примусове видворення. Збільшення випадків використання адміністративними судами цих повноважень не гарантує результат – збільшення кількості нелегальних мігрантів, які виїхали з України (рис. 1).

Тому діяльність адміністративних судів з розгляду адміністративних позовів щодо примусового видворення іноземців або осіб без громадянства за межі території України зосереджена на дослідженні рішень про примусове повернення. Причинами відмов у задоволенні позовів органів охорони державного кордону в цій категорії справ стають такі обставини:

www.pravoua.com.ua

¹² Інструкція про примусове повернення і примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства (н 9).

¹³ Про судову практику розгляду спорів щодо статусу біженця та особи, яка потребує додаткового або тимчасового захисту, примусового повернення і примусового видворення іноземця чи особи без громадянства з України та спорів, пов'язаних із перебуванням іноземця та особи без громадянства в Україні: постанова Пленуму Вищого адміністративного суду в редакції від 16 березня 2012 р. № 3. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0003760-12> (дата звернення: 28.08.2018).

- рішення про примусове повернення не приймалося¹⁴, або приймалося, проте для повернення визначався надто короткий строк¹⁵, або такий строк не визначався взагалі¹⁶;
- не з'ясується намір мігранта оскаржити рішення про примусове повернення¹⁷, текст рішення не містить інформацію про роз'яснення порядку оскарження¹⁸;
- не надані докази вручення примірника рішення про примусове повернення у перекладі на мову, якою володіє відповідач-іноземець¹⁹.

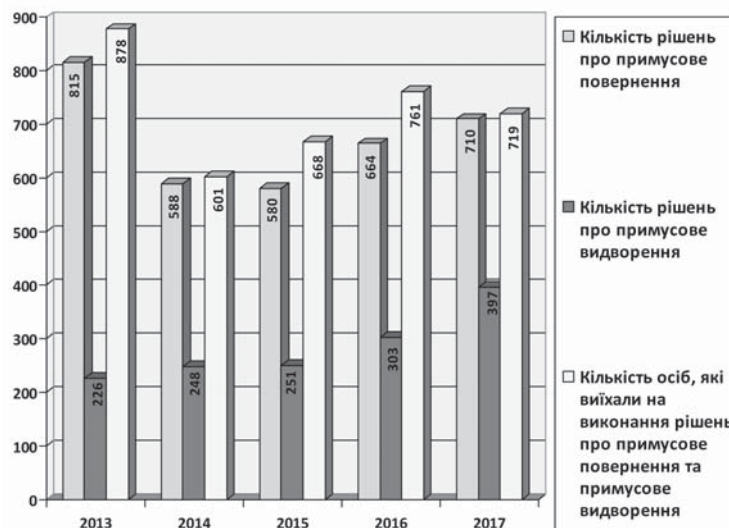

Рис. 1. Співвідношення кількості рішень про примусове повернення та примусове видворення, а також кількості осіб, які виїхали на виконання цих рішень

- ¹⁴ Рішення Ківерцівського районного суду Волинської області в справі за адміністративним позовом військової частини 1493 Державної прикордонної служби України до громадянина Афганістану про примусове видворення іноземця з України від 23 серпня 2018 р. № 158/1949/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76028900> (дата звернення: 28.09.2018).
- ¹⁵ Постанова Харківського апеляційного адміністративного суду від 6 серпня 2018 р. за апеляційною скаргою громадянина Республіки Бангладеш на рішення Дзержинського районного суду м. Харкова в справі № 638/8972/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75729200> (дата звернення: 28.09.2018).
- ¹⁶ Постанова Львівського апеляційного адміністративного суду від 18 вересня 2018 р. за апеляційною скаргою гр-на Республіки Бангладеш на рішення Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області в справі № 308/7581/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76574914> (дата звернення: 28.09.2018).
- ¹⁷ Постанова Харківського апеляційного адміністративного суду від 6 серп. 2018 р. за апеляційною скаргою гр-на Республіки Бангладеш на рішення Дзержинського районного суду м. Харкова в справі № 638/8972/18 (н 15).
- ¹⁸ Постанова Львівського апеляційного адміністративного суду від 28 вересня 2018 р. за апеляційною скаргою гр-на Республіки Бангладеш на рішення Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області в справі № 308/7581/18 (н 16).
- ¹⁹ Постанова Харківського апеляційного адміністративного суду від 6 серпня 2018 р. за апеляційною скаргою гр-на Республіки Бангладеш на рішення Дзержинського районного суду м. Харкова в справі № 638/8972/18 (н 15); Постанова Львівського апеляційного адміністративного суду від 28 вересня 2018 р. за апеляційною скаргою громадянина Республіки Бангладеш на рішення Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області в справі № 308/7581/18 (н 16).

Андрій Мота

Практика прийняття рішення про примусове повернення, що передує зверненню до адміністративного суду про його примусове видворення, змушує органи Держприкордонслужби України вдаватися до використання таких повноважень навіть тоді, коли вони безпосередньо не забезпечують належний результат – позбавлення нелегального мігранта можливості подальшого перебування на території держави. Так, 13 липня 2018 р. о 09 год. 20 хв. нарядом відділу прикордонної служби “Середина Буда” на території Старо-Гутської сільської ради Середино-Будського району Сумської області в 10 км від державного кордону було затримано громадянина Республіки Бангладеш Т., який здійснив незаконний перетин державного кордону України поза встановленими пунктами пропуску через державний кордон із території Російської Федерації в Україну в складі групи осіб. Відповідно до постанови Середино-Будського районного суду Сумської області від 16 липня цього ж року Т. визнано винним у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 204¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення та застосовано до нього адміністративний арешт строком на три доби. 13 липня начальником Сумського прикордонного загону відносно вказаного іноземного громадянина затверджено рішення про примусове повернення. Однак виконати його неможливо у зв’язку з відсутністю документів, необхідних для здійснення перетину державного кордону та коштів для придбання квитків до країни походження. Такі дані були відомі вже на момент прийняття рішення та визнані Т. у судовому засіданні під час розгляду адміністративного позову Сумського прикордонного загону про його примусове видворення²⁰.

На основі тлумачення Закону України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” В. Зьолка заперечує описану практику, оскільки, на його думку, існує таке розуміння:

Словосполучення “або”, яке застосовано законодавцем у ч. 1 ст. 30 зазначеного Закону, передбачає можливість задоволення позову навіть <...> за відсутності попереднього рішення органу Держприкордонслужби України “про примусове повернення...”, якщо є обґрунтовані підстави вважати, що іноземець або особа без громадянства будуть ухилятися від виїзду²¹.

Підтримуючи цю позицію загалом, потрібно визнати, що унормувати та удосконалити практику прийняття рішень органами Держпри-

www.pravoua.com.ua

²⁰ Рішення Зарічного районного суду м. Суми в справі за адміністративним позовом Сумського прикордонного загону до громадянина Республіки Бангладеш Т. про примусове видворення іноземця з України та затримання з метою ідентифікації та забезпечення примусового видворення від 17 липня 2018 р. № 591/4064/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75346060#> (дата звернення: 28.09.2018).

²¹ Зьолка (н 2) 318.

кордонслужби України про примусове повернення у співвідношенні з їх повноваженнями щодо подання позовів до адміністративних судів про примусове видворення з України нелегальних мігрантів можливо шляхом законодавчих змін відповідно до проекту Закону України від 2 листопада 2016 р. № 5344. Згідно з його положеннями запропоновано доповнити ч. 1 ст. 26 Закону “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” таким правилом:

Примусове повернення не застосовується до іноземців та осіб без громадянства, стосовно яких є обґрунтовані підстави вважати, що вони не зможуть виконати таке рішення або ухилитимуться від його виконання. Стосовно таких іноземців та осіб без громадянства ініціюється процедура примусового видворення або затримання з метою ідентифікації та забезпечення примусового видворення²².

Відповідним чином слід скерувати практику адміністративних судів. На протигагу постанові Пленуму Вищого адміністративного суду України від 25 червня 2009 р. № 1, існує необхідність узагальнення судової практики і роз’яснень Пленумом Верховного Суду згідно з пунктами 10¹ і 10² ч. 2 ст. 46 Закону України “Про судоустрій і статус суддів”²³. Оскільки вирішення питання про застосування примусового видворення належить до компетенції адміністративних судів рекомендаціями для них повинно бути прийняття рішень у такій категорії справ на основі оцінки правомірності перебування мігранта на території країни, а не тільки виключно оцінки дій суб’єкта владних повноважень, який ініціює таке видворення.

Процедура примусового видворення становить особливий порядок взаємодії органів охорони державного кордону та адміністративних судів, оскільки окремих повноважень кожного з них є недостатньо для відновлення стану, порушеного нелегальним мігрантом. Призначення адміністративного суду в процедурі примусового видворення іноземців (апатридів) є неоднозначним та дискусійним, проте сьогодні є нормативно визначеним. Юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах, зокрема, за зверненням суб’єкта владних повноважень у випадках, коли право звернення до суду для вирішення публічно-правового спору надано такому суб’єкту законом

²² Проект Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення деяких положень під час виконання міжнародних договорів України про реадмісію, внесений народними депутатами України Пацканом В. В. та ін. (реєстраційний № 5344 від 2 листопада 2016 р.). URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=60395&pf35401=405289> (дата звернення: 22.08.2018).

²³ Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.

Андрій Мота

(п. 5 ч. 1 ст. 19 КАС України)²⁴. Таке право Закон України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” регламентує у своєрідний спосіб, відповідно до ч. 1 ст. 30 якого передбачено:

<...> органи охорони державного кордону (стосовно іноземців та осіб без громадянства, які затримані ними у межах контрольованих прикордонних районів під час спроби або після незаконного перетинання державного кордону України) <...> можуть лише на підставі винесеної за їх позовом постанови адміністративного суду примусово видворити з України іноземця та особу без громадянства, якщо вони не виконали в установленні строк без поважних причин рішення про примусове повернення або якщо є обґрунтовані підстави вважати, що іноземець або особа без громадянства ухилятимуться від виконання такого рішення, крім випадків затримання іноземця або особи без громадянства за незаконне перетинання державного кордону України поза пунктами пропуску через державний кордон України та їх передачі прикордонним органам суміжної держави. Позов про примусове видворення не подається стосовно іноземців та осіб без громадянства, підстави для примусового видворення яких виявлені в пунктах пропуску (пунктах контролю) через державний кордон під час їх виїзду з України²⁵.

Характеризуючи таку категорію адміністративних справ, М. Смокович зазначає, що адміністративний суд превентивно захищає права та інтереси відповідача (тобто іноземця або особи без громадянства. – А. М.), якщо позовні вимоги безпідставні, хоча, на перший погляд, застосування до фізичних осіб примусових заходів не кореспондується із завданнями адміністративного судочинства²⁶. Із цього приводу К. Мінаєва слушно зауважила, що доти, доки існують судові рішення про відмову в задоволенні позовних вимог суб’єктів владних повноважень, передчасно говорити про недоцільність закріплення їх повноважень на звернення до суду²⁷.

Для Держприкордонслужби України звернення до адміністративного суду з позовом про примусове видворення узаконює компетенцію щодо локалізації нелегального мігранта, коли минув термін адміністративного затримання (до трьох діб) за неможливості його подальшого перебування на території України, а вирішення питання про його виїзд в іншу дер-

²⁴ Кодекс адміністративного судочинства України (н 8).

²⁵ Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства (н 10).

²⁶ Михайло Смокович, *Визначення юрисдикції адміністративних судів та розмежування судових юрисдикцій: монографія* (Юрінком Інтер 2012) 78-9.

²⁷ Катерина Мінаєва, ‘Суб’єкт владних повноважень як позивач у справах адміністративної юрисдикції’ в Нечитайло О (заг ред), *Захист прав людини в адміністративному судочинстві: сучасний стан і перспективи розвитку в Україні: Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю процесуальної діяльності адміністративних судів України* (Київ, 1-2 жовтня 2015) (Ваіте 2015) 128.

жаву потребує тривалого часу. Відповідні повноваження органів охорони державного кордону засновані не так на принципі диспозитивності, як характеризуються як дискреційні, що відповідає європейській практиці вигнання іноземця зі своєї території²⁸. Термін “судовий захист”, що використано законодавцем у ч. 3 ст. 9 КАС України і гарантує кожній особі право розпоряджатися своїми вимогами на свій розсуд, не відповідає суті процесуальної діяльності адміністративних судів з розгляду справ за зверненнями суб’єктів владних повноважень про примусове видворення. Очевидним є застосування стандарту репресивного правового захисту, який є наступним за своєю природою. Захист надається шляхом перевірки законності вже прийнятих (можливо і вчинених) адміністративних актів, а тому відбувається судовий контроль адміністративних дій, який здійснюється одночасно з адміністративним розглядом²⁹. Відповідно до доктринальних основ, вироблених вітчизняною правовою наукою, до критеріїв судового контролю за реалізацією дискреційних повноважень віднесено:

<...> критерії перевірки діяльності публічної адміністрації, встановлені Кодексом адміністративного судочинства України, зокрема, мета, з якою дискреційне повноваження надано, об’єктивність дослідження доказів у справі, принцип рівності перед законом, безсторонність; публічний інтерес, задля якого дискреційне повноваження реалізується; зміст конституційних прав та свобод особи; якість викладення у дискреційному рішенні доводів, мотивів його прийняття³⁰.

В адміністративному провадженні щодо застосування примусового видворення іноземців та осіб без громадянства судовим розглядом немовби розриваються повноваження суб’єктів владних повноважень. Вони набувають адміністративно-процесуальної дієздатності як здатності сторони здійснювати свої адміністративні процесуальні права та обов’язки, зокрема, відмовлятися від позову, оскаржити рішення суду першої інстанції, тобто впливати на просування справи. Як і звернення до адміністративного суду, такою адміністративною процесуальною правосуб’єктністю наділена окрема управлінська ланка Держприкордонслужби України – органи охорони державного кордону. Реалізація їх процесуальних повноважень відбувається через відповідних посадо-

²⁸ Болат проти Росії: рішення Європейського суду з прав людини у справі від 14 вересня 2006 р. <<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105359>> дата звернення 11 Вересень 2018.

²⁹ Андрей Соловьев и Рим Опалев, *Административная юстиция в зарубежных государствах: особенности функционирования отдельных институтов административного судопроизводства* (МГЮА 2017) 102.

³⁰ В Перепелюк, ‘Науковий висновок щодо меж дискреційного повноваження суб’єкта владних повноважень та судового контролю за його реалізацією’ (*Верховний Суд*, 2018) <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud_naukovi_visnovki/nauk_visnovok_01_03_2018> дата звернення 14 Серпень 2018.

Андрій Мота

вих осіб. Нормативно це не регламентовано, але практично позовні заяви підписують, тобто звертаються з адміністративними позовами про примусове видворення іноземця чи апатрида керівники органів охорони державного кордону (зокрема, начальники прикордонних загонів) або особи, які виконують їхні обов'язки. На участь у судовому засіданні під час розгляду справ за такими позовами уповноважуються офіцери по роботі з іноземцями та адміністративного провадження штабів органів охорони державного кордону.

Значно більше посадових осіб органів і підрозділів Держприкордонслужби України залучається для виконання рішень адміністративних судів про примусове видворення нелегальних мігрантів. На цій стадії прикордонники виконують дві групи завдань: організація та здійснення примусового видворення відповідно до рішення адміністративного суду, прийнятого за позовом органу охорони державного кордону; забезпечення перетинання державного кордону іноземцем чи особою без громадянства, підданого примусовому видворенню за ініціативою органу охорони державного кордону, а також інших державних органів, уповноважених звертатися до адміністративних судів із відповідними позовами. Фактичне виконання примусового видворення забезпечується супроводом нелегального мігранта чи їх групи. Склад супроводу має забезпечити надійну охорону іноземців під час їх примусового видворення за межі України та формується з розрахунку: для супроводження групи до 4 осіб – 3–4 особи; для супроводження групи до 8 осіб – 4–6 осіб³¹. Такі дії щодо видворення двох і більше іноземців (апатридів) навіть одночасно не вважаються колективним висланням у значенні ст. 4 Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, оскільки проводяться після процесуального розгляду, під час якого кожному надано можливість подати власні аргументи проти його вислання, і ці аргументи належним чином розглянуті³².

Повноваження супроводу можуть поширюватися на територію іншої країни у разі відмови іноземця від виконання постанови про примусове видворення та наявності обґрунтованих підстав вважати, що він ухилятиметься від виконання такого рішення (агресивна та (або) неадекватна поведінка тощо). Його супроводження в цьому випадку здійснюється безпосередньо до країни походження або третьої країни³³.

www.pravola.com.ua

³¹ Інструкція про примусове повернення і примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства (н 9).

³² Case of Khlaifia and Others v. Italy: the European Court of Human Rights, 15 December 2016 <<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170054>> accessed 11 September 2018.

³³ Інструкція про примусове повернення і примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства (н 9).

На відміну від особового складу супроводу, для примусового видворення нелегального мігранта (нелегальних мігрантів), забезпечення перетинання ними державного кордону покладається на військово-службовців, які належать до складу прикордонного наряду. Приймання органами охорони державного кордону в пунктах пропуску через державний кордон України іноземців для подальшого примусового видворення від представників органів Державної міграційної служби, органів охорони державного кордону України здійснює старший прикордонних нарядів за рішенням начальника органу охорони кордону чи його заступника³⁴.

Висновки. Повноваження Держприкордонслужби України в адміністративних провадженнях щодо застосування примусового повернення та примусового видворення іноземців та осіб без громадянства є юрисдикційними за своєю процесуальною природою і взаємопов'язаними відповідно до правового регулювання. Рішення про примусове повернення приймається з метою забезпечення подання позову до адміністративного суду про примусове видворення з України, а не лише в результаті наявності матеріальних підстав, визначених законом, які не пов'язані з наявністю спору (суперечки). Практика прийняття різних рішень в одній справі адміністративним та судовим органами, спрямованих на позбавлення іноземця (апатрида) можливості подальшого перебування на території держави не сприяє ефективній протидії нелегальній міграції. Посадові особи органів охорони державного кордону повинні отримати повноваження вирішувати – застосовувати примусове повернення чи звертатися до адміністративного суду з позовною заявою про примусове видворення нелегального мігранта. Відповідним чином повинна скеровуватися діяльність адміністративних судів із прийняття рішень у такій категорії справ на основі оцінки правомірності перебування мігранта на території країни. Це не виключає можливості судового контролю за здійсненням органами охорони державного кордону своїх дискреційних повноважень у процесі адміністративного судочинства із застосування стандарту репресивного правового захисту.

На стадії виконання рішень про примусове видворення військово-службовці Держприкордонслужби України вирішують загальні завдання, що характерні для цього адміністративного провадження, та специфічні, спрямовані на забезпечення перетинання державного кордону іноземцем чи особою без громадянства, підданого примусовому видворенню. Загальні завдання покладаються на супровід, персонал якого

³⁴ Інструкція про примусове повернення і примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства (н 9).

Андрій Мота

не входить до складу прикордонних нарядів, а призначений для охорони іноземців і може діяти на території іншої держави для запобігання ухиленню від виконання рішення в процесі примусового видворення. Специфічні завдання виконує прикордонний наряд, призначений для охорони державного кордону в пункті пропуску, через який заплановано примусове видворення.

REFERENCES

List of legal documents

Legislation

1. Instruktsiia pro prymusove povnennia i prymusove vydvorenna z Ukrainy inozemtsiv ta osib bez hromadianstva [Instruction on Forced Return and Forced Expulsion from Ukraine of Foreigners and Stateless Persons]: v redaktsii nakazu Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy i Sluzhby bezpeky Ukrainy [in the Wording of the Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the Security Service of Ukraine] vid 22 sichnia 2018 r. № 38/77, zareiestrovano v Ministerstvi yustytsii Ukrainy [Registered in the Ministry of Justice of Ukraine] 24 kvitnia 2018 r. za № 482/31934. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. 2018. № 42. St. 1518 (in Ukrainian).
2. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy [The Code of Administrative Proceedings of Ukraine]: v redaktsii Zakonu Ukrainy [in the Wording of the Law of Ukraine] vid 3 zhovtnia 2017 r. № 2147-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2017. № 48. St. 436 (in Ukrainian).
3. Pro pravovyi status inozemtsiv ta osib bez hromadianstva [On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons]: Zakon Ukrainy [the Law of Ukraine] vid 22 veresnia 2011 r. № 3773-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2012. № 19-20. St. 179 (in Ukrainian).
4. Pro sudoustrii i status suddiv [On the Judiciary and the Status of Judges]: Zakon Ukrainy [the Law of Ukraine] vid 2 chervnia 2016 r. № 1402-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2016. № 31. St. 545 (in Ukrainian).
5. Proekt Zakonu Ukrainy pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo udoskonalennia deiakykh polozhen pid chas vykonannia mizhnarodnykh dohovoriv Ukrainy pro readmisiuu, vnesenyi narodnymy deputatamy Ukrainy Patskanom V. V. ta in. [Draft Law of Ukraine on Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Improvement of Certain Provisions During the Execution of International Treaties of Ukraine on Readmission Submitted by the People's Deputies of Ukraine V. Patskan. etc.] (reiestratsiinyi № 5344 vid 2 lystopada 2016 r.). URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=60395&pf35401=405289> (accessed: 22.08.2018) (in Ukrainian).

Cases

6. Case of Khlaifia and Others v. Italy: The European Court of Human Rights, 15 December 2016 <<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170054>> accessed 11 September 2018 (in English).
7. Postanova Kharkivskoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu za apeliatsiinoiu skarhoiu hr-na Respubliky Banhladesh na rishennia Dzerzhynskoho raionnoho sudu

- m. Kharkova v spravi [Resolution of the Kharkiv Administrative Court of Appeal of August 6. In 2018, Following the Appeal by the Republic of Bangladesh Against the Decision of the Dzerzhinsky District Court of Kharkiv in the Case] vid 6 serpnia 2018 r. № 638/8972/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75729200> (accessed: 28.08.2018) (in Ukrainian).
8. Postanova Lvivskoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu za apeliatsiinou skarhoiu hr-na Respubliky Banhladesh na rishennia Uzhhorodskoho miskraionnoho sudu Zakarpatskoi oblasti v spravi [Resolution of the Lviv Appellate Administrative Court, on Appeal by the Republic of Bangladesh Against the Decision of Uzhgorod City Court of the Zakarpattia Region in the Case] vid 18 versnia 2018 r. № 308/7581/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76574914> (accessed: 28.08.2018) (in Ukrainian).
 9. Pro sudovu praktyku rozghliadu sporiv shchodo statusu bizhentsia ta osoby, yaka potrebuie dodatkovoho abo tymchasovoho zakhystu, prymusovoho povernennia i prymusovoho vydvorennia inozemtsia chy osoby bez hromadianstva z Ukrainy ta sporiv, pov'iazanykh iz perebuvanniam inozemtsia ta osoby bez hromadianstva v Ukraini [On the Judicial Practice of Disputes Over Refugee Status and a Person Who Needs Additional or Temporary Protection, Forced Return and Forced Expulsion of a Foreigner or Stateless Person from Ukraine and Disputes Related to the Stay of a Foreigner and Stateless Person in Ukraine]: postanova Plenumu Vyshchoho administratyvnoho sudu [Resolution of the Plenum of the Supreme Administrative Court] v redaktsii vid 16 bereznia 2012 r. № 3. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0003760-12> (accessed: 28.08.2018) (in Ukrainian).
 10. Rishennia Kivertsivskoho raionnoho sudu Volynskoi oblasti v spravi za administratyvnym pozovom viiskovoi chastyny 1493 Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy do hr-na Afghanistanu pro prymusove vydvorennia inozemtsia z Ukrainy [Decision of the Kivertsy District Court of the Volyn Oblast in the Case of an Administrative Suit of the Military Unit of 1493 of the State Border Guard Service of Ukraine Against a Citizen of Afghanistan on the Forced Expulsion of a Foreigner from Ukraine] vid 23 serpnia 2018 r. № 158/1949/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76028900> (accessed: 18.09.2018) (in Ukrainian).
 11. Bolat proty Rosii: Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi [Decision of the European Court of Human Rights in the case of Bolat v. Russia] vid 14 veresnia 2006 r. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105359> (accessed: 11.09.2018) (in Ukrainian).
 12. Rishennia Zarichnoho raionnoho sudu m. Sumy v spravi za administratyvnym pozovom Sumskoho prykordonnoho zahonu do hr-na Respubliky Banhladesh T. pro prymusove vydvorennia inozemtsia z Ukrainy ta zatrymanna z metoiu identyfikatsii ta zabezpechennia prymusovoho vydvorennia [Decision of the Zarichny District Court of Sumy in the Case of an Administrative Suit of the Sumy Border Detachment Against a Citizen of the Republic of Bangladesh T. on the Forced Expulsion of a Foreigner from Ukraine and Detention for the Purpose of Identification and Enforcement of Forced Expulsion] vid 17 lypnia 2018 r. № 591/4064/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75346060#> (accessed: 28.08.2018) (in Ukrainian).

Bibliography

Authored books

13. Smokovych M, *Vyznachennia yurysdyksii administratyvnykh sudiv ta rozmezhuvannia sudovykh yurysdyksii: monohrafiia* [Definition of Jurisdiction of Administrative

Андрій Мота

Courts and Delineation of Court Jurisdictions: Monograph] (Iurinkom Inter 2012) (in Ukrainian).

14. Solov'jov A i Opalev R, *Administrativnaja justicija v zarubezhnyh gosudarstvah: osobennosti funkcionirovanija ot del'nyh institutov administrativnogo sudoproizvodstva: monografija* [Administrative Justice in Foreign Countries: Features of the Functioning of Individual Institutions of Administrative Legal Proceedings: Monograph] (MGJuA 2017) (in Russian).
15. Zolka V, *Okhorona natsionalnykh interesiv Ukrainy u prykordonnii sferi (administrativno-pravovyi aspekt): monografija* [The Safeguarding National Interests of Ukraine in the Border Sphere (Administrative and Legal Aspect): Monograph] (Vydavnytstvo NADPSU 2015) (in Ukrainian).

Journal articles

16. Demchuk N, 'Stadii administrativnykh provadzen u spravakh pro prymusove povernennia i prymusove vydvorennia inozemtsiv ta osib bez hromadianstva orhanamy Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy' ['Stages of Administrative Proceedings in Cases of the Forced Return and Forced Expulsion of Foreigners and Stateless Persons by the Organs of the State Border Guard Service of Ukraine'] (2017) 865 *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politehnika": Zbirnyk naukovykh prats Yurydychni nauky* 205 (in Ukrainian).
17. Kuzmenko O, 'Novyi Zakon Ukrainy "Pro pravovyi status inozemtsiv ta osib bez hromadianstva" – novi pravovi kolizii ta superechnosti?!' ['New Law of Ukraine "On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons" – New Legal Conflicts and Contradictions?!'] (2012) 1 *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Yurydychni nauky* 150 (in Ukrainian).
18. Zui V, 'Osoblyvosti prymusovoho povernennia abo prymusovoho vydvorennia inozemtsiv ta osib bez hromadianstva' ['Features of Forced Return and Forced Expulsion of Foreigners and Stateless Persons'] (2012) 24 *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia* 76 (in Ukrainian).

Thesis abstracts

19. Palko V, 'Administrativno-pravove rehuliuвання vydvorennia za mezhi Ukrainy inozemtsiv ta osib bez hromadianstva' ['Administrative and Legal Regulation of Expulsion of Foreigners and Stateless Persons Outside Ukraine'] (avtoref dys kand yuryd nauk, Natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav 2005) (in Ukrainian).

Dissertations

20. Hula I, 'Administrativno-pravove zabezpechennia prymusovoho vydvorennia inozemtsiv ta osib bez hromadianstva z Ukrainy' ['Administrative and Legal Provision of Forced Expulsion of Foreigners and Stateless Persons from Ukraine'] (dys kand yuryd nauk, Pryvatnyi vyshchyi navchalnyi zaklad "Lvivskiy universytet biznesu ta prava" 2015) (in Ukrainian).
21. Zubova E, 'Mery administrativnogo prinuzhdenija, primenjaemye na deliktnoj osnove k inostrannym grazhdanam i licam bez grazhdanstva' ['Measures of Administrative Coercion Applied on the Basis of tort to Foreign Citizens and Stateless Persons'] (dis kand jurid nauk, Federal'noe gosudarstvennoe bjudzhetnoe obrazovatel'noe uchrezhdenie vysshego obrazovannija "Saratovskaja gosudarstvennaja juridicheskaja akademija" 2016) (in Russian).

Materials of conferences

22. Minaieva K, 'Sub'iekt vladnykh povnovazhen yak pozyvach u spravakh administratyvnoi yurysdyksii' ['The Subject of Authority as a Plaintiff in Matters of Administrative Jurisdiction'] v Nechytailo O (zah red), *Zakhyst prav liudyny v administratyvnomu sudochynstvi: suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku v Ukraini: Zbirnyk materialiv mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoї 10-richchiu protsesualnoi diialnosti administratyvnykh sudiv Ukrainy (Kyiv, 1-2 zhovtnia 2015)* [Protection of Human Rights in Administrative Justice: the Current State and Prospects of Development in Ukraine: a Collection of Materials of the International Scientific and Practical Conference Devoted to the 10th Anniversary of the Procedural Activity of the Administrative Courts of Ukraine (Kyiv, 1-2 October 2015)] (Vaite 2015) (in Ukrainian).

Websites

23. Perepeliuk V, 'Naukovyi vysnovok shchodo mezh dyskretsiinoho povnovazhennia sub'iekta vladnykh povnovazhen ta sudovoho kontroliu za yoho realizatsiieiu' ['Scientific Opinion on the Limits of the Discretionary Power of the Subject of Power and Judicial Control Over its Implementation'] (*Verkhovnyi Sud*, 2018) <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/naukovi_visnovki/nauk_visnovok_01_03_2018> accessed 14 August 2018 (in Ukrainian).

Andrii Mota

ADMINISTRATIVE PROCEDURAL POWERS OF THE BODIES
OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE
TO FORCED RETURN AND EXPULSION
OF ILLEGAL MIGRANTS

ABSTRACT. Within a wide range of various methods of influence aimed at combating illegal migration, a special task is allocated to the administrative coercion measures. They have proved to be a universal response to this problem which has become pretty widespread. The statutory procedure for the application and enforced reinstatement by the State border control bodies of the state which has been breached by illegal migration is insufficiently explored, given its ambiguous legal nature.

The article aims at determining the purpose and the current state of the procedural rules within the general system of provisions aimed at combating illegal migration, and also the practice of their implementation in the context of the State border control.

In the article the author uses the data of the Administration of the State Border Guard Service of Ukraine for the period 2013–2017 about the number of decisions on forced return issued by the State border control bodies and decisions of administrative courts based on the claims filed by these bodies for forced expulsion of foreigners and stateless persons, as well as on the number of persons who left the country in compliance with these decisions. The article analyzes the national court practice with regard to this category of cases with a focus on dismissed claims of the State border control bodies, and separate positions of the European Court of Human Rights regarding the application of coercive measures to migrants.

ПРАВО УКРАЇНИ • 2018 • № 11 • 151-168

Андрій Мота

It is established that while exercising their official operational activities, the state bodies authorized to guard the State border of Ukraine make a decision on forced return of foreigners and stateless persons who are detained within the controlled border areas during an attempt or after illegal crossing of the State border; this decision is also made for the purpose of filing a claim to an administrative court for forced expulsion of such persons from Ukraine. Accordingly, the number of such decisions is on average twice the number of court decisions on forced expulsion.

The author makes a conclusion that officials of the State border control bodies should be granted the powers to decide whether to apply forced return or to file a claim to an administrative court for forced expulsion of an illegal migrant. Accordingly, administrative courts should be directed to make decisions in this category of cases based on the assessment of whether a migrant stays in the country lawfully. When the State border control bodies apply forced return or initiate expulsion of foreigners or stateless persons in such cases, these are powers of discretionary type under administrative jurisdiction with separate elements of control and supervision. While implementing the decisions on forced expulsion, the staff of the State Border Guard Service of Ukraine, along with the general tasks of escorting an illegal migrant which are typical for other authorized bodies, also solve specific tasks, the purpose of which is to ensure that an alien or a stateless person crosses the border.

KEYWORDS: administrative proceedings; expulsion; forced return; powers; illegal migrant; the State Border Guard Service.

Джунь В. В. Соціологія конституційного права : моногр. / В. В. Джунь. – К. : Вид. дім “Ін Юре”, 2018. – Кн. 2. Соціокультурні підстави європейського конституціоналізму. – 608 с.

Україна протягом століть перебуває під безпосереднім впливом європейської політичної та правової думки. На сучасному етапі розвитку Український народ намагається опанувати культурні досягнення Європи і реалізувати їх у власному державотворчому процесі. У книзі простежено становлення політичної культури державного владарювання в європейському цивілізаційному просторі та розкрито фундаментальні основи європейського конституціоналізму.

Монографію можна придбати на сайті видавництва “Право”:

<http://pravo-izdat.com.ua>,

а також у ТОВ “Видавничий Дім ‘Ін Юре’”.

ПРАВО

УКРАЇНИ